

**Karolina Sawczuk-Skibińska**

---

## **Instytucja *covenant marriage* w amerykańskim prawie małżeńskim**

### **STRESZCZENIE**

Celem niniejszego artykułu jest zaprezentowanie instytucji *covenant marriage* na przykładzie stanu Luizjana oraz próba odpowiedzi na pytanie, czy uzasadniony byłby postulat przetransponowania tej instytucji w całości lub jej poszczególnych elementów na grunt prawa polskiego. Pojawienie się instytucji *covenant marriage* pokazuje, że społeczeństwo amerykańskie, znane ze swojego liberalnego charakteru, zauważyło negatywne skutki zbyt daleko idącego liberalizmu prawa małżeńskiego i rozwodowego. Niniejszy artykuł stanowi pewien asumpt do rozważań na temat zasadności zahamowania tendencji liberalizacji prawa rozwodowego w Polsce i Europie.

**Słowa kluczowe:** małżeństwo, prawo amerykańskie, prawo rozwodowe



**Karolina Sawczuk-Skibińska**

---

## **Covenant marriage in American law**

### **ABSTRACT**

The article presents the covenant marriage on the example of the state of Louisiana. This institution is a legally distinct kind of marriage, in which the marrying couple agree to obtain pre-marital counseling and accept more limited grounds for divorce. The author attempts to answer the question about the transfer of this institution as a whole or its individual elements on the ground of Polish law. This article provides some reflection about the liberalisation of divorce law in Poland and Europe.

**Keywords:** covenant marriage, divorce law, American law, marriage



# 1

## UWAGI WSTĘPNE

W niniejszym artykule zostanie zaprezentowana instytucja *covenant marriage*, która funkcjonuje w prawie małżeńskim niektórych stanów USA od drugiej połowy lat 90. ubiegłego wieku. Na gruncie prawa amerykańskiego i europejskiego na przestrzeni ostatnich dziesięcioleci obserwuje się dążenie do liberalizacji prawa rozwodowego, zwłaszcza w postaci łagodzenia przesłanek umożliwiających orzeczenie rozwodu. Instytucja *covenant marriage* nie jest w praktyce wykorzystywana często przez nupturientów. Mimo to warto ją zauważyć, ponieważ stanowi jeden z nielicznych przejawów zastrzeżenia przepisów rozwodowych na świecie.

Celem artykułu jest zaprezentowanie instytucji *covenant marriage* na przykładzie stanu Luizjana oraz próba odpowiedzi na pytanie, czy uzasadniony byłby postulat przetransponowania tej instytucji w całości lub jej poszczególnych elementów na grunt prawa polskiego. Rozważania rozpoczęto od zaprezentowania zarysu ewolucji amerykańskiego prawa rozwodowego. Następnie przedstawiono w skrócie najważniejsze przepisy prawa małżeńskiego i rozwodowego stanu Luizjana oraz dokonano w niezbędnym zakresie porównania ich z przepisami polskiego Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego.

### 2. Ewolucja amerykańskiego prawa rozwodowego

Regulacja stosunków rodzinnych, w tym prawa małżeńskiego i rozwodowego, jest prerogatywą ustawodawców poszczególnych stanów USA. Początki instytucji rozwodu związane są z określonymi, zawinionymi przyczynami, które musiały zaistnieć, aby rozwód był dopuszczalny<sup>1</sup> (tzw. *fault-ground divorce*). Najszerszy krąg zawinionych przyczyn rozwodu regulowało prawo stanu Connecticut<sup>2</sup>. W XIX wieku niektóre stany wprowadziły tzw. *non-fault divorce* – rozwody z przyczyn niezawinionych (np. choroby umysłowej małżonka)<sup>3</sup>. Rozwój tej gałęzi prawa przebiegał odmiennie w różnych stanach (na zachodzie kraju prawo rozwodowe miało bardziej liberalny charakter), jednak wspólną tendencją było łagodzenie przesłanek

<sup>1</sup> Do najczęstszych przyczyn należały: cudzołóstwo, opuszczenie współmałżonka, alkoholizm i inne nałogi, pobyt w więzieniu. Szerzej na ten temat zob. L.D. Wardle, L.C. Nolan, *Family Law in the USA*, Wolters Kluwer 2011, s. 106.

<sup>2</sup> R. Philips, *Putting Asunder: A History of Divorce in Western Society*, Cambridge 1988, s. 440.

<sup>3</sup> L.D. Wardle, L.C. Nolan, *Family Law...*, op. cit., s. 106.

umożliwiających otrzymanie rozwodów. Obecne prawo rodzinne ukształtowało się w latach 60. XX wieku. Wyodrębniono prawo małżeńskie (*marriage law*) jako część prawa rodzinnego. Jego regulacja na poziomie federalnym znajduje się w akcie *Uniform Marriage and Divorce Act* z 1970 roku. W orzeczeniu w sprawie *Boddie v. Connecticut*<sup>4</sup> Sąd Najwyższy stwierdził, że prawo do rozwodu ma rangę konstytucyjną.

Najbardziej znacząca reforma amerykańskiego prawa rozwodowego rozpoczęła się w roku 1969 w stanie Kalifornia. Na podstawie uchwalonego wówczas *Family Law Act* po raz pierwszy w historii prawa amerykańskiego małżonkowie mogli ubiegać się o rozwód na podstawie zaistnienia rozkładu pożycia wywołanego niemożliwymi do przezwyciężenia różnicami między małżonkami (*irreconcilable differences*)<sup>5</sup>. Do końca lat 80. XX wieku wszystkie stany wprowadziły do stanowych regulacji prawnych możliwość uzyskania rozwodu bez orzekania o winie (*no-fault divorce*)<sup>6</sup>. Dodatkowo niektóre stany wprowadziły także możliwość uzyskania rozwodu na zgodny wniosek stron. W latach 90. XX wieku pojawiły się głosy krytykujące liberalne przepisy prawa rozwodowego<sup>7</sup>. Postulowano wprowadzenie dodatkowych przeszkód w uzyskaniu rozwodu, ze względu na stały wzrost liczby rozwodów, ubożenie rodzin z jednym z rodziców (*single-parent home*), wzrost przestępczości wśród nieletnich oraz wzrost cięż wśród nastolatków<sup>8</sup>. Zauważono, że nowoczesna forma rozwodu bez orzekania o winie (a co za tym idzie – z uproszczonym postępowaniem dowodowym) nie do końca spełnia swoje role, którymi w założeniu są eliminacja krzywoprzysięstwa podczas procesu o rozwód, wzrost osobistej godności małżonków oraz

<sup>4</sup> Sprawa *Boddie vs. Connecticut*, wyrok z dnia 2 marca 1971 r., 401 U.S. 371 (1971), <http://supreme.justia.com/cases/federal/us/401/371/case.html> (dostęp: 21.03.2014). W sentencji wyroku Sąd Najwyższy Stanów Zjednoczonych stwierdził, że nie można odmówić orzeczenia rozwodu wyłącznie z przyczyny niemożności poniesienia kosztów sądowych przez strony.

<sup>5</sup> *Family Law Act*, podpisany przez gubernatora R. Reagana dnia 5 września 1969 r. Obecnie obowiązuje kalifornijski Kodeks Rodzinny (*California Family Code*) z dnia 13 stycznia 1992 r. Por. W.P. Hogoboom, *The California Family Law Act of 1970: 21 Months Experience*, „Family Court Review” 1971, vol. 9, s. 5. Podobne brzmienie (choć o nieco węższym zakresie) ma najczęściej wskazywana przyczyna rozkładu pożycia w procesach rozwodowych w Polsce – niezgodność charakterów.

<sup>6</sup> L.D. Wardle, *No-Fault Divorce and the Divorce Conundrum*, „Brigham Young University Law Review” 1991, vol. 79, s. 79.

<sup>7</sup> D.S. Hershkowitz, D.R. Liebert, *The Direction of Divorce Reform in California: From Fault to No-fault... and Back Again?*, Assembly Committee on Judiciary, 6 listopada 1997 r., s. 136, <http://ajud.assembly.ca.gov/sites/ajud.assembly.ca.gov/files/reports/1197%20divorcereform97.pdf> (dostęp: 21.05.2014), s. 131.

<sup>8</sup> *Ibidem*, s. 137.

wzmocnienie szacunku dla prawa i jego instytucji<sup>9</sup>. Dostrzeżono, że liberalizacja prawa rozwodowego wywołała skutek w postaci wzrostu liczby rozwodów<sup>10</sup>, zwiększenia nierówności ekonomicznych w związku z rozwodem, zwłaszcza zubożenia kobiet wychowujących samotnie dzieci (tzw. *feminization of poverty*)<sup>11</sup>. Powyższe postulaty określane są w literaturze jako amerykański ruch promażeński (*marriage movement*), który przejawia się w różnych grupach społecznych i zawodowych<sup>12</sup>. Ustawodawcy stanów nie pozostali obojętni na postulaty wzmocnienia instytucji małżeństwa. Jedną z pierwszych inicjatyw amerykańskiego ruchu promażeńskiego była prawna regulacja nowej formy małżeństwa – *covenant marriage*<sup>13</sup>.

Po raz pierwszy regulacje dotyczące *covenant marriage* uchwalono w stanie Luizjana (rok 1997)<sup>14</sup>, a następnie w stanie Arizona (1998) i Arkansas (2001). Założeniem ustawodawcy było zaakcentowanie możliwości uniknięcia rozwodów przez uświadamianie społeczeństwa o powadze instytucji małżeństwa. Była to postawa odwrotna do założeń wspomnianej liberalizacji prawa rozwodowego, która podkreśla, że łagodzenie przesłanek dopuszczalności rozwodu i upraszczanie procedur sądowych oznacza dla małżonków zmniejszenie kosztów emocjonalnych i finansowych związanych z długotrwałym procesem rozwodowym.

<sup>9</sup> L.D. Wardle, *No-Fault...*, op. cit., s. 79–80.

<sup>10</sup> W roku 1860 na 1000 małżeństw współczynnik rozwodów wynosił 1,2, w roku 1910 wzrósł do 4,5, w roku 1965 do 10,6, a w roku 1980 wyniósł 22,6. R. Philips, *Putting Asunder*, op. cit., s. 620; D.S. Hershkowitz, D.R. Liebert, *The Direction of Divorce Reform*, op. cit., s. 136, <http://ajud.assembly.ca.gov/sites/ajud.assembly.ca.gov/files/reports/1197%20divorcereform97.pdf> (dostęp: 21.05.2014).

<sup>11</sup> L.D. Wardle, *No-Fault...*, op. cit., s. 79.

<sup>12</sup> A.J. Hawkins, S.L. Nock, J.C. Wilson, L. Sanchez, J.D. Wright, *Attitudes About Covenant Marriage and Divorce: Policy Implications From a Three-State Comparison*, „Family Relations” 2002, vol. 51, s. 167. Autorzy wskazują, że geneza ruchu promażeńskiego wynika nie tylko z troski o małżeństwo (np. w środowiskach religijnych), ale także z możliwości uzyskania w ten sposób środków finansowych (np. prowadzenie kursów przedmażeńskich, terapii małżeńskich).

<sup>13</sup> Pierwsze postulaty wprowadzenia formy zbliżonej do *covenant marriage* miały miejsce we Francji w roku 1945. Podczas reformy francuskiego Kodeksu Cywilnego Henry Mazeaud zaproponował wprowadzenie cywilnej formy małżeństwa, która będzie nierozzerwalna. Zob. S.L. Nock, L.A. Sanchez, J.D. Wright, *Covenant Marriage The Movement to reclaim tradition in America*, Rutgers University Press 2008, s. 21–22.

<sup>14</sup> Nowelizacja *Louisiana Revised Statutes* z dnia 15 lipca 1997 r. Pierwsze próby wprowadzenia *covenant marriage* w Stanach Zjednoczonych miały miejsce w roku 1990 w stanie Floryda, jednak bez powodzenia. K.S. Spaht, *For the Sake of the Children: Recapturing the Meaning of Marriage*, „Notre Dame Law Review” 1998, vol. 73, s. 1565.

## ROZWÓD W STANIE LUIZJANA

Na poziomie prawa federalnego Luizjana funkcjonuje w taki sam sposób, jak pozostałe stany Ameryki Północnej. Jednak na poziomie prawa stanowego regulacje prawne cechuje znaczna odmiennność ze względu na to, iż system prawa Luizjany zbliżony jest bardziej do europejskiego prawa stanowego, a nie systemu *common law*<sup>15</sup>. Prawo stanu Luizjana wyróżnia się na tle prawa innych stanów Ameryki Północnej ze względu na swoją historię. Tradycje Luizjany związane są z francuskimi i hiszpańskimi kolonistami. W XVIII wieku król Ludwik XIV nakazał, aby prawo stanowe we Francji obowiązywało w kolonii Luizjana<sup>16</sup>. Przejęcie Luizjany w 1769 roku przez Hiszpanów oznaczało recepcję prawa hiszpańskiego, opartego, podobnie jak prawo francuskie, na tradycjach prawa rzymskiego<sup>17</sup>.

Prawo cywilne Luizjany uregulowane jest w Kodeksie cywilnym, a orzecznictwo sądowe ma charakter pomocniczy – jako pomoc w interpretacji przepisów Kodeksu. Obecnie obowiązujące przepisy prawa rozwodowego są efektem reformy prawa rozwodowego Luizjany, która miała miejsce na początku lat 90. XX wieku<sup>18</sup>. Założeniem tej reformy była nowelizacja przepisów w taki sposób, aby rozwód był możliwie „najmniej traumatycznym doświadczeniem emocjonalnym i ekonomicznym dzięki opracowaniu systemu, który pozwoli zmniejszyć koszty emocjonalne oraz koszty postępowania sądowego oraz zapewni redukcję niekorzystnych efektów po rozwodzie, zwłaszcza dla dzieci”<sup>19</sup>. Podczas prac legislacyjnych zdecydowano się złączyć przesłanki rozwodowe i uprościć procedury sądowe na rzecz zachęcania stron do pojednania<sup>20</sup>. Przepisy prawa rozwodowego stanu Luizjana zawarte są w trzech aktach prawnych: *Revised Statutes* (dalej: LRS),

<sup>15</sup> S. Gualtier, *Louisiana Civil Code Précis Series*, „Journal of Civil Law Studies” 2012, vol. 5, s. 305.

<sup>16</sup> S.C. Symeonides, *An Introduction to “The Romanist Tradition in Louisiana”: One Day in the Life of Louisiana Law*, „Louisiana Law Review” 1996, vol. 56, s. 251.

<sup>17</sup> *Ibidem*, s. 252.

<sup>18</sup> K. Rigby, K.S. Spaht, *Louisiana’s New Divorce Legislation: Background and Commentary*, „Louisiana Law Review” 1993, vol. 5, s. 20.

<sup>19</sup> *Ibidem*, s. 21 (tłum. własne).

<sup>20</sup> *Ibidem*, s. 48.

Kodeksie cywilnym stanu Luizjana (dalej: LCC) oraz Kodeksie postępowania cywilnego.

Kodeks cywilny stanu Luizjana definiuje małżeństwo jako prawny związek kobiety i mężczyzny, który powstaje na podstawie umowy cywilnej (art. 86 LCC). Umowa powinna być zawarta podczas ceremonii ślubnej, prowadzonej przez osobę wykwalifikowaną do prowadzenia ceremonii ślubnych (art. 91 LCC). Treść tych przepisów zbliżona jest do regulacji instytucji małżeństwa w prawie polskim. Polski Kodeks rodzinny i opiekuńczy również definiuje małżeństwo jako związek kobiety i mężczyzny, którzy oświadczają, że wstępują w związek małżeński przed kierownikiem urzędu stanu cywilnego (art. 1 § 1 k.r.o.). Zbliżone są także regulacje dotyczące kwestii obowiązków małżeńskich. Kodeks cywilny stanu Luizjana mówi o obowiązku wierności, wzajemnej pomocy i wsparcia (art. 98 LCC). Małżonkowie zobowiązują się do wspólnego decydowania o życiu rodzinnym, sprawowania władzy rodzicielskiej oraz biorą na siebie odpowiedzialność za moralne i materialne zobowiązania z tym związane (art. 99 LCC). Artykuł 23 k.r.o. podobnie stwierdza, że małżonkowie są obowiązani do wspólnego pożycia, do wzajemnej pomocy i wierności oraz do współdziałania dla dobra rodziny, którą przez swój związek założyli. Prawo stanu Luizjana wyłącza jednak zawarcie małżeństwa przez pełnomocnika, co jest możliwe w prawie polskim na podstawie art. 6 k.r.o.

W obydwu omawianych systemach prawnych prawo przewiduje ustanie małżeństwa na skutek rozwodu orzeczonego przez sąd (art. 101 LCC<sup>21</sup> i art. 56 k.r.o.). W stanie Luizjana rozwód może być orzeczony na podstawie jednej z pięciu przesłanek (art. 103 LCC):

- 1) małżonkowie mieszkają oddzielnie i nie nawiązują pożycia przez określony okres (tzw. *living separate and apart*),
- 2) jeden z małżonków dopuścił się cudzołóstwa,
- 3) jeden z małżonków popełnił przestępstwo i skazano go na karę śmierci lub wykonywanie ciężkich prac (art. 103 CCL),
- 4) małżonek składający pozew o rozwód lub jego dziecko było wykorzystywane seksualnie przez drugiego współmałżonka,
- 5) małżonek składający pozew o rozwód otrzymał sądowe zarządzenie lub nakaz przeciw drugiemu współmałżonkowi w związku ze stosowaniem przemocy.

<sup>21</sup> W stanie Luizjana instytucję rozwodu wprowadzono już w roku 1827. Zob. K. Rigby, *Report and Recommendation...*, op. cit., s. 578.

Powyższe przesłanki można podzielić na trzy grupy. Do pierwszej grupy można zaliczyć zawinione przyczyny rozwodu, czyli cudzołóstwo i skazanie współmałżonka na karę śmierci lub wykonywanie ciężkich prac w związku z popełnionym przestępstwem. Przesłanki te sięgają początków instytucji rozwodu, kiedy zawinione przyczyny rozkładu pożycia były jedyną dostępną podstawą sądowego orzeczenia rozwodu (*fault-ground divorce*). W praktyce sądowej występują bardzo rzadko jako podstawa rozwodu<sup>22</sup>.

Do drugiej grupy należy przesłanka *living separate and apart*, która jest okresem separacji faktycznej. Wynosi co najmniej 180 dni (jeżeli małżonkowie nie mają wspólnych małoletnich dzieci) lub 365 dni (jeżeli małżonkowie mają wspólne małoletnie dzieci). Jeżeli w chwili złożenia pozwu rozwodowego małżonkowie spełniają powyższe kryterium, jest to wystarczająca okoliczność umożliwiająca otrzymanie rozwodu. Prawo stanu Luizjana przewiduje także sytuację, w której małżonkowie składają pozew o rozwód bez spełnienia powyższej przesłanki. Wówczas okres separacji faktycznej będzie liczony od momentu otrzymania dokumentów rozwodowych przez pozwanego. Rozwód będzie mógł być orzeczony po upływie 180 dni (jeżeli małżonkowie nie mają wspólnych małoletnich dzieci) lub 365 dni (jeżeli małżonkowie mają wspólne małoletnie dzieci). W tym przypadku okres separacji faktycznej określa się terminem *waiting period* (czas oczekiwania).

Trzecia grupa przesłanek rozwodowych związana jest z niedawną nowelizacją prawa rozwodowego w stanie Luizjana. Nowelą Kodeksu cywilnego stanu Luizjana z dnia 29 maja 2014 r. dodano dwie przesłanki rozwodowe związane ze stosowaniem przemocy domowej lub wykorzystywaniem seksualnym przez współmałżonka. Celem tej nowelizacji w zakresie rozszerzenia przesłanek rozwodowych było umożliwienie szybszego otrzymania rozwodu w przypadkach związanych z przemocą domową i wykorzystywaniem seksualnym. Nowelizacja jest efektem walki z występującym na szeroką skalę problemem stosowania przemocy domowej w rodzinie. Luizjana znajduje się w pierwszej trójce stanów o najwyższym odsetku zabójstw na skutek przemocy domowej<sup>23</sup>.

---

<sup>22</sup> S.E. Covell, L.K. Covell, *Louisiana Legal Advisor*, Gretna 2012, s. 30.

<sup>23</sup> Luizjana należy również do grupy stanów o najwyższym odsetku morderstw dokonanych bronią palną.



Opisana powyżej regulacja prawna przesłanek rozwodowych w stanie Luizjana jest zupełnie inna niż w systemie polskim. Prawo stanu Luizjana nie wymaga sądowego udowadniania istnienia rozkładu pożycia małżeńskiego, co jest podstawą w polskim prawie rozwodowym. Polski Kodeks rodzinny i opiekuńczy umożliwia sędziemu orzeczenie rozwodu po spełnieniu kilku przesłanek jednocześnie. Podstawową przesłanką jest istnienie zupełnego i trwałego rozkładu pożycia między małżonkami (art. 56 § 1 k.r.o.). Oznacza ona, że w chwili wyrokowania między małżonkami nie istnieje już żadna więź emocjonalna, fizyczna ani gospodarcza<sup>24</sup>, a okoliczności sprawy pozwalają postawić założenie, że ów rozkład pożycia ma charakter stały i nieprzemijający. Sądowe ustalenie zupełnego i trwałego rozkładu pożycia (tzw. pozytywne przesłanki rozwodowe) otwiera drogę do zbadania przesłanek negatywnych. Na podstawie art. 56 § 2 k.r.o. rozwód nie będzie dopuszczalny, jeżeli wskutek niego miałyby ucierpieć dobro wspólnych małoletnich dzieci małżonków albo jeżeli z innych powodów orzeczenie rozwodu byłoby sprzeczne z zasadami współżycia społecznego. Dodatkową barierą jest również zasada rekryminacji (art. 56 § 3 k.r.o.), która oznacza, że rozwód nie jest dopuszczalny, jeżeli żąda go małżonek wyłącznie winny rozkładu pożycia (chyba że drugi małżonek wyrazi zgodę na rozwód albo że odmowa jego zgody na rozwód w danych okolicznościach jest sprzeczna z zasadami współżycia społecznego).

Powyższa charakterystyka pozwala stwierdzić, że uregulowanie przesłanek rozwodowych w omawianych systemach prawnych jest zupełnie różne. W prawie polskim poza wskazanymi powyżej pozytywnymi i negatywnymi przesłankami sąd podczas procesu rozwodowego jest także zobligowany do zbadania okoliczności, które spowodowały rozkład pożycia małżeńskiego<sup>25</sup>. Przesłanki udzielenia rozwodu w stanie Luizjana są zdecydowanie bardziej uproszczone. Najczęstszą przesłanką, na podstawie której udzielane są rozwody, jest separacja faktyczna<sup>26</sup>. Ma ona zbliżoną konstrukcję do polskiej przesłanki zupełnego rozkładu pożycia. W literaturze amerykańskiej przesłankę *living separate and apart* definiuje się jako

<sup>24</sup> Por. wytyczne SN z dnia 28 maja 1955 r. i Uchwałę Pełnego Składu Izby Cywilnej z dnia 18 marca 1968 r., III CZP 70/66, Lex Polonica nr 314673.

<sup>25</sup> Ustalenie przyczyny (lub przyczyn) rozkładu pożycia małżonków ma znaczenie przede wszystkim dla oceny samego rozkładu, tj. oceny jego istnienia oraz jego charakteru i stopnia. Ponadto art. 441 k.p.c. nakłada *expressis verbis* obowiązek zweryfikowania przez sąd przyczyn rozkładu pożycia.

<sup>26</sup> S.E. Covell, L.K. Covell, *Louisiana Legal Advisor*, op. cit., s. 34.

sytuację, w której małżonkowie zamieszkują oddzielnie bez jakiegokolwiek intencji utrzymywania więzi małżeńskiej<sup>27</sup>. Oznacza to, że oprócz zerwania więzi fizycznej i gospodarczej, stron nie łączy także więź emocjonalna. Warto podkreślić, że pojednanie małżonków (art. 104 LCC) przed orzeczeniem rozwodu powoduje automatyczne oddalenie powództwa. Podobny skutek wywołuje pojednanie stron w polskim procesie o rozwód. Jeżeli sąd stwierdzi, że rozkład pożycia nie nosi cech zupełności i/lub trwałości, zobligowany jest oddalić pozew o rozwód.

### 3. *Covenant marriage* jako nowa forma małżeństwa w stanie Luizjana

*Covenant marriage*<sup>28</sup> jest formą małżeństwa według prawa cywilnego, która obejmuje bardziej rygorystyczne wymagania formalne dotyczące zawarcia małżeństwa i jego rozwiązania. Podczas składania wniosku o zawarcie małżeństwa nupturienti są pisemnie informowani o podstawowych przepisach dotyczących zawarcia małżeństwa zwykłego lub zawarcia *covenant marriage* oraz są zobligowani do wyboru jednej z powyższych form małżeństwa. Ponadto osoby, które wcześniej zawarły zwykłą formę małżeństwa, mogą przekształcić ją w formę *covenant marriage*. Cechami charakterystycznymi tej instytucji są: obowiązkowe przygotowania przedmałżeńskie; złożenie przysięgi zawarcia małżeństwa na całe życie; zobowiązanie do skorzystania z poradni małżeńskich w razie zaistnienia problemów małżeńskich oraz wyrażenie zgody na ograniczenie przesłanek rozwodowych<sup>29</sup>. Ponadto dla małżeństw zawartych w formie *covenant marriage* prawo przewiduje instytucję separacji (w przypadku zwykłej formy małżeństwa separacja nie może być orzeczona).

Na podstawie § 9–272 LRS *covenant marriage* jest małżeństwem zawartym między kobietą i mężczyzną, którzy zrozumieli i zaakceptowali fakt, że małżeństwo między nimi zawarte będzie trwało do końca ich życia. Małżonkowie wybierający tę formę małżeństwa składają oświadczenie,

<sup>27</sup> W.P. Statsky, *Family Law. The Essential*, Stamford 2014, s. 131.

<sup>28</sup> Nazwa *covenant marriage* odwołuje się do chrześcijańskich tradycji biblijnych – przymierza Chrystusa. M. Fedor, *A Louisiana's Covenant Marriage: a Law without Bite?*, s. 31, <http://www.mhawleyllc.com/files/CMFINAL.pdf> (dostęp: 12.03.2014); J. Witte, J.A. Nichols, *Covenant Marriage in Comparative Perspective*, Cambridge 2005, s. 1–25.

<sup>29</sup> W literaturze pojawiają się propozycje wprowadzenia jeszcze bardziej restrykcyjnej formy małżeństwa – bez możliwości rozwiązania przez rozwód, na wzór katolickiego sakramentu małżeństwa, zob. C. Wolfe, *The Marriage of Your Choice*, „First Things” luty 1995, s. 37.

w którym deklarują, że: zawierają małżeństwo na całe życie; wybór partnera nastąpił starannie i świadomie; nie zatajono żadnej informacji, która mogłaby mieć negatywny wpływ na decyzję o zawarciu małżeństwa. Małżonkowie oświadczają także, że wzięli udział w przygotowaniu małżeńskim, którego celem jest podkreślenie trwałego charakteru małżeństwa, jego natury oraz celów i obowiązków z niego wynikających<sup>30</sup>. Niezbędne informacje na temat *covenant marriage* zawarte są w oficjalnej broszurze (*Covenant Marriage Act Pamphlet*) przygotowanej przez Głównego Adwokata stanu Luizjana. Małżonkowie pisemnie oświadczają, że zapoznali się z treścią broszury.

Przez zawarcie *covenant marriage* małżonkowie zobowiązują się, że w razie pojawienia się między nimi konfliktu skorzystają z pomocy specjalistów z dziedziny doradztwa małżeńskiego i podejmą inne możliwe działania, aby utrzymać małżeństwo<sup>31</sup>. Informacje na temat sposobów szukania wsparcia podczas trudności w małżeństwie przekazywane są podczas przygotowania do małżeństwa oraz w *Covenant Marriage Act Pamphlet*. Małżonkowie zobowiązują się podejmować próby pojednania także w czasie separacji sądowej oraz separacji faktycznej. Obowiązek ten nie dotyczy sytuacji, w których doszło do stosowania przemocy lub wykorzystywania seksualnego małżonka lub małoletniego dziecka (§ 307 pkt D LRS). Zarówno edukacja przedmałżeńska, jak i doradztwo w czasie trwania małżeństwa mogą być prowadzone przez osoby świeckie, a także przedstawiciele organizacji religijnych<sup>32</sup>. Ich zadaniem jest podkreślanie wartości zawartego małżeństwa i podejmowanie prób pojednania skonfliktowanych małżonków.

Warto wspomnieć, że prawo stanu Luizjana dopuszcza zawarcie małżeństwa przez osoby niepełnoletnie (art. 1545 Kodeksu Dzieci stanu Luizjana). Do zawarcia małżeństwa przez osobę między 16. a 18. rokiem życia niezbędna jest pisemna zgoda rodziców, opiekunów prawnych lub sądu dla nieletnich (jeżeli istnieje ważny powód zawarcia małżeństwa). Kodeks przewiduje również możliwość zawarcia małżeństwa przez osoby poniżej 16. roku życia, pod warunkiem uzyskania zgody jednocześnie rodziców i sądu dla nieletnich. Takie same regulacje przewidziane są w przypadku zawarcia *covenant marriage*.

<sup>30</sup> Treść oświadczenia zawarta jest w § 9–273.1 LRS.

<sup>31</sup> K.S. Spaht, *For the Sake...*, op. cit., s. 1572.

<sup>32</sup> *Ibidem*, s. 1572.

W przypadku zawarcia *covenant marriage* zakończenie małżeństwa następuje w sytuacji śmierci jednego z małżonków, sądowego stwierdzenia nieważności małżeństwa oraz rozwodu, z ograniczeniem do określonych przesłanek (§ 9–307 LRS):

- 1) jeden z małżonków dopuścił się cudzołóstwa,
- 2) jeden z małżonków popełnił przestępstwo i skazano go na karę śmierci lub wykonywanie ciężkich prac,
- 3) jeden z małżonków opuścił wspólne miejsce zamieszkania na okres powyżej 1 roku i stale odmawia powrotu,
- 4) jeden z małżonków wykorzystywał fizycznie lub seksualnie współmałżonka lub ich dziecko,
- 5) małżonkowie mieszkają oddzielnie i nie nawiązują pożycia przez okres 2 lat (tzw. *living separate and apart*),
- 6) małżonkowie mieszkają oddzielnie i nie nawiązują pożycia przez okres 1 roku (tzw. *living separate and apart*) po dacie sądowego orzeczenia o separacji (jeżeli małżonkowie mają małoletnie dzieci okres ten wydłuża się do 1 roku i 6 miesięcy).

Rozwód jest dopuszczalny w razie zaistnienia przynajmniej jednej z wymienionych powyżej przesłanek, po udowodnieniu, że strony podjęły wszelkie możliwe sposoby utrzymania małżeństwa, w tym skorzystały z pomocy poradni małżeńskiej. Ustawodawca stanu Luizjana wykluczył możliwość zakończenia małżeństwa na zgodny wniosek stron (§ 9–272 pkt C LRS), co jest możliwe w niektórych stanach w przypadku zwykłej formy małżeństwa.

## 4

### OCENA ZASADNOŚCI PRZENIESIENIA INSTYTUCJI COVENANTMARRIAGENA GRUNT PRAWA POLSKIEGO

W literaturze amerykańskiej podkreśla się, że głównym celem instytucji *covenant marriage* nie jest ograniczenie możliwości uzyskania rozwodu, ale przede wszystkim stworzenie podstaw prawnych do szczęśliwego funkcjonowania małżeństwa<sup>33</sup>. Niektórzy autorzy jako atut tej instytucji wskazują jej

<sup>33</sup> *Ibidem*, s. 1575.

dobrowolność. Dane statystyczne pokazują, że liczba zawartych *covenant marriage* w stosunku do ogółu zawieranych małżeństw jest znikoma – waha się między 1 a 2%. Mała liczba zawartych w tej formie małżeństw przełożyła się na wynik badania, które nie wykazało zmniejszenia liczby rozwodów w stosunku do ogółu zawartych małżeństw po wprowadzeniu *covenant marriage* do przepisów prawa małżeńskiego<sup>34</sup>. Badania porównujące odsetek rozwodów w grupie małżeństw z zwykłej formie oraz w formie *covenant marriage* wykazują, że w tej drugiej grupie liczba rozwodów jest mniejsza<sup>35</sup>. Niektórzy autorzy twierdzą, że największą zasługą *covenant marriage* jest to, że obudziła narodową dyskusję na temat powagi małżeństwa i sprzeciwiła się bagatelizowaniu jego znaczenia<sup>36</sup>.

Przenosząc rozważania dotyczące *covenant marriage* na grunt prawa polskiego, w pierwszej kolejności należałoby zastanowić się nad postulatem przeniesienia tej instytucji do naszego porządku prawnego. Propozycja przeniesienia całej instytucji w formie, w jakiej funkcjonuje w USA, nie ma uzasadnienia, przede wszystkim ze względu na stosunkowo rygorystyczne przesłanki rozwodowe, które uregulowane są w Kodeksie rodzinnym i opiekuńczym. Wymóg istnienia zupełnego i trwałego rozkładu pożycia (art. 56 § 1 k.r.o., czyli pozytywne przesłanki rozwodowe), w połączeniu z obowiązkiem wskazania winy za rozkład pożycia (art. 57 § 1 k.r.o.) oraz negatywnymi przesłankami rozwodowymi (czyli art. 56 § 2 i 3 k.r.o.), nie kreuje potrzeby stworzenia odrębnej instytucji małżeństwa z bardziej rygorystycznymi przesłankami rozwodowymi<sup>37</sup>.

W warunkach amerykańskich zaostrzenie przesłanek rozwodowych (w postaci stworzenia nowej formy małżeństwa) ma uzasadnienie ze względu na funkcjonowanie liberalnych – w stosunku do polskich – przepisów rozwodowych. W stanie Luizjana podczas sprawy rozwodowej (w przypadku zawarcia zwykłej formy małżeństwa) małżonkowie najczęściej przywołują przesłankę separacji faktycznej jako podstawę rozwodu. Brak podejmowania pożycia przez okres 180 dni (jeżeli małżonkowie nie mają wspólnych

<sup>34</sup> Badania dotyczyły stanów Luizjana i Arkansas. A.J. Felkey, *Covenant Marriages: Increasing Commitment or just costs?*, marzec 2010, s. 9, <http://www.montana.edu/econ/seminar/Archive/amandafelkeycovenant%20marriag.pdf> (dostęp: 27.06.2014).

<sup>35</sup> Między rokiem 1999 a 2004 wśród małżeństw zawartych w formie zwykłej odsetek rozwodów wynosił 15,4%, podczas gdy w grupie osób, które wybrały *covenant marriage* odsetek rozwodów wyniósł zaledwie 8,3%. Por. R.L. Davis, *More Perfect Unions: The American Search for Marital Bliss*, Harvard 2010, s. 240.

<sup>36</sup> S.L. Nock, L.A. Sanchez, J.D. Wright, *Covenant marriage...*, op. cit., s. 804.

<sup>37</sup> Zob. art. 56–57 Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego.

małoletnich dzieci) lub 365 dni (jeżeli małżonkowie mają wspólne małoletnie dzieci) jest wystarczającą podstawą do orzeczenia przez sąd rozvodu. Sąd nie bada przyczyn rozvodu ani faktycznych relacji między małżonkami. Wystarczające jest oświadczenie powoda o istnieniu separacji faktycznej przez wymagany prawem okres oraz potwierdzenie tej okoliczności przez pozwanego.

Podsumowując, przesłanki warunkujące dopuszczalność rozvodu w przypadku *covenant marriage* i tak są łagodniejsze w stosunku do przesłanek rozwodowych w prawie polskim. Należałoby zatem zastanowić się nad drugim elementem instytucji *covenant marriage*, tj. kwestią przygotowań przedmażeńskich i podejmowania działań zmierzających do pojednania skłóconych małżonków. Te aspekty omawianej instytucji są istotne z punktu widzenia zasady trwałości małżeństwa i ochrony rodziny. Uczestnictwo w kursach przedmażeńskich jest obowiązkowe na gruncie polskiego prawa kanonicznego<sup>38</sup>. Ponad połowa zawieranych w Polsce małżeństw to małżeństwa konkordatowe, więc w praktyce instytucja obowiązkowych kursów przedmażeńskich jest stosowana. Ponadto prawo kościoła katolickiego zapewnia także pomoc w postaci poradnictwa rodzinnego<sup>39</sup>. Skuteczność powyższych instytucji ograniczona jest jednak kilkoma czynnikami. Po pierwsze dotyczą tylko małżeństw prawa kanonicznego, których liczebność na przestrzeni ostatnich lat zdecydowanie spadła. Spadek liczby małżeństw według prawa kanonicznego związany jest z laicyzacją społeczeństwa i zmniejszonym zaufaniem do instytucji kościelnych. To z kolei stwarza niechęć do przygotowań przedmażeńskich i kościelnego poradnictwa małżeńskiego, które, ze względu na swój religijny charakter, mają specyficzny zakres merytoryczny oraz sposób prowadzenia. Nie sposób nie docenić pozytywnej roli, jaką spełniają księża katoliccy<sup>40</sup>, jednak chęć skorzystania z ich pomocy zgłaszają najczęściej osoby zaangażowane religijnie.

<sup>38</sup> Zob. W. Stojanowska, *Prawne środki zapobiegania pochopnemu zawieraniu małżeństw*, *Zeszyty Prawnicze UKSW* 2012, nr 12.3, s. 31.

<sup>39</sup> Na podstawie Kan. 1063 Kodeksu prawa kanonicznego oraz Dyrektorium Duszpasterstwa Rodzin nr 27–50, <http://archidiecezja.lodz.pl/wdr/pobierz/WDR-1397653746-DyrektoriumDuszpasterstwaRodzin.pdf> (dostęp: 3.07.2014).

<sup>40</sup> Por. badanie wypowiedzi duchownych katolickich prowadzone przez – W. Stojanowska, M. Kosek, *Problematyka rozwodów w świetle wypowiedzi duchownych katolickich uczestniczących w badaniu socjologicznym*, *Zeszyty Prawnicze UKSW* 2013, nr 13.3, s. 34.

Postulat wprowadzenia przygotowań przedmażeńskich w prawie rodzinnym ma uzasadnienie pod warunkiem, że miałyby charakter obligatoryjny oraz opracowane byłyby w sposób wieloaspektowy – uwzględniający wiedzę z zakresu psychologii oraz prawa rodzinnego. Świeckie przygotowanie do małżeństwa powinno uświadomić nupturientów o psychologicznych aspektach ich związku, najczęstszych przyczynach konfliktów, sposobach rozwiązywania sytuacji kryzysowych oraz aspektach prawnych instytucji małżeństwa i ewentualnego rozwodu (z uwzględnieniem skutków rozwodu dla funkcjonowania rodziny i wychowania dzieci). Wiedza z powyższych dziedzin jest na ogół znikoma wśród osób zamierzających zawrzeć związek małżeński, a niewątpliwie byłaby przydatna przed podjęciem ostatecznej decyzji o założeniu rodziny. Byłoby to uzupełnieniem w zasadzie jedyne go środka prawnego, którego celem jest zapobieganie pochopnemu zawieraniu małżeństw, tj. przepisu art. 4 k.r.o.<sup>41</sup>

Poza profilaktyką w postaci specjalnego kursu przedmańskiego istotnym elementem instytucji *covenant marriage* jest obowiązek skorzystania z form pomocy w rozwiązywaniu istniejącego konfliktu. Brak spełnienia przez małżonków tej przesłanki będzie skutkowało oddaleniem powodztwa rozwodowego. Wśród krytyków często pojawia się argument, że obligatoryjne korzystanie z poradnictwa małżeńskiego jest tylko nakazem prawa, a nie wynika z woli stron, w związku z czym jego efektywność jest ograniczona<sup>42</sup>. Trudno zgodzić się z tym argumentem. Zobowiązanie do skorzystania z poradnictwa w razie zaistnienia konfliktów jest składane przez małżonków w chwili zawierania małżeństwa, bez żadnego przymusu. W razie zaistnienia sytuacji konfliktowej prawo „przypomina” małżonkom o zobowiązaniu, które podjęli. Oczywiście jest, że pojawiający się konflikt wywołuje negatywne emocje i może stwarzać niechęć do skorzystania z jakiegokolwiek pomocy. Stres, kłótnie i osłabiona komunikacja nie sprzyjają podejmowaniu racjonalnych decyzji, dlatego obowiązkowy udział w wybranej przez małżonków formie pomocy małżeńskiej może zapobiec zbyt pochopnemu podjęciu decyzji o rozwodzie. Drugi argument krytyków *covenant marriage* dotyczy kosztów, które pociągają za sobą obowiązkowe korzystanie przez małżon-

<sup>41</sup> Na podstawie art. 4 k.r.o. małżeństwo może być zawarte po upływie miesiąca od dnia złożenia pisemnego zapewnienia dotyczącego braku istnienia okoliczności wyłączających zawarcie małżeństwa. Kodeks rodzinny i opiekuńczy w art. 10 przewiduje jeszcze jedno ograniczenie, ale dotyczy tylko kobiet, które ukończyły 16. rok życia (przed osiągnięciem pełnoletniości).

<sup>42</sup> J.S. Ehrlich, *Family Law for Paralegals*, Nowy Jork 2008, s. 170.



ków z pomocy terapeutów czy osób zajmujących się poradnictwem małżeńskim. Należy jednak podkreślić, że pomoc w rozwiązywaniu problemów małżeńskich, o których mowa w regulacjach prawnych instytucji *covenant marriage*, może odbywać się za pomocą konsultacji z przedstawicielami instytucji kościelnych lub w punktach poradnictwa małżeńskiego funkcjonujących przy sądach w ramach nieodpłatnej pomocy małżonkom. Regulacje prawne stanu Luizjana nie nakazują małżonkom korzystać z odpłatnych usług terapeutów czy psychologów.

Uzasadnienie przeniesienia tego elementu *covenant marriage* na grunt prawa polskiego wymaga przypomnienia zlikwidowanej nowelą k.p.c. z dnia 28 lipca 2005 r.<sup>43</sup> instytucji obligatoryjnych posiedzeń pojednawczych w sprawach o rozwód. Instytucja ta stanowiła integralną i obligatoryjną część procesu rozwodowego<sup>44</sup>. Sąd w każdej sprawie o rozwód i separację wzywał małżonków do osobistego stawiennictwa w sądzie w celu pojednania małżonków. Zadaniem sędziego było nakłonienie małżonków do wycofania pozwu rozwodowego i podjęcia poźycia, uwzględniając przy tym dobro dziecka i społeczne znaczenie małżeństwa. Głównie ze względu na małą efektywność w zakresie pojednań małżonków ustawodawca zdecydował się zlikwidować tę instytucję i wprowadzić na jej miejsce fakultatywną mediację w sprawach rozwodowych<sup>45</sup>. Trudno oprzeć się wrażeniu, że zamiana instytucji obligatoryjnej i bezpłatnej na fakultatywną i płatną na pewno nie przyczyni się do wzrostu pojednań małżonków podczas procesu o rozwód. Ponadto sposób prowadzenia mediacji rozwodowej może bezpowrotnie zniszczyć szanse na pojednanie stron. Dzieje się to w sytuacji, w której przedmiotem mediacji są wyłącznie sprawy okołorozwodowe, czyli m.in. wysokość alimentów, kwestie związane z władzą rodzicielską czy podziałem majątku. Niepodjęcie prób rozmowy na temat przyczyn rozkładu poźycia

<sup>43</sup> Nowelizacja Kodeksu postępowania cywilnego z dnia 28 lipca 2005 r.

<sup>44</sup> Na podstawie dawnego art. 436 k.p.c. (w brzmieniu sprzed nowelizacji z dnia 28 lipca 2005 r.) sąd w każdej sprawie o rozwód i separację wzywał małżonków do osobistego stawiennictwa w sądzie w celu pojednania małżonków. Odstępstwo od zasady obligatoryjności posiedzenia pojednawczego regulował dawny art. 437 k.p.c., który zezwalał na zaniechanie prowadzenia posiedzenia pojednawczego na wniosek strony w sytuacji, w której stawiennictwo jednej ze stron napotyka trudne do przewyciężenia przeszkody. Szerzej na temat instytucji posiedzenia pojednawczego zob. W. Stojanowska, *Rozwód a dobro dziecka*, Warszawa 1979, s. 38 i nast.

<sup>45</sup> Szerzej na ten temat: K. Sawczuk-Skibińska, *Próby pojednania małżonków podczas procesu o rozwód*, [w:] M. Plucińska (red.), *Rozwiązywanie sytuacji konfliktowych w wymiarze jednostkowym i społecznym*, Poznań 2014, s. 135–144.



i działań zmierzających do pogodzenia stron utwierdza w przekonaniu, że sprawa rozwodowa jest już przesądzona i brak jest nadziei na jakiegokolwiek pojednanie. Mediacja jest instytucją, która stanowi pomoc w dojściu do porozumienia w sprawach okołorozwodowych, a nie w kwestii pojednania samych małżonków.

Warto byłoby zastanowić się nad rozwiązaniem, które – tak jak w prawie stanu Luizjana – dotyczy pomocy małżonkom w zakresie rozwiązania ich konfliktu małżeńskiego w celu uniknięcia rozwodu, może być udzielane bezpłatnie i ma charakter obligatoryjny (poza sytuacjami związanymi ze stosowaniem przemocy lub wykorzystywaniem seksualnym). Udzielenie rzeczywistej pomocy w rozwiązaniu konfliktu, który jest potencjalną przyczyną wystąpienia do sądu z pozwem o rozwód, jest najskuteczniejszą metodą ochrony trwałości małżeństwa. Wydaje się, że wspomnianą nowelą k.p.c. z 2005 roku ustawodawca zbagatelizował znaczenie tej ważnej zasady prawa rodzinnego. Posiedzenie pojednawcze było istotną instytucją prawa rozwodowego, która stanowiła realizację zasady trwałości małżeństwa i dobra rodziny<sup>46</sup>. Jako instytucja obligatoryjna umożliwiała udzielenie pomocy każdej rozwodzącej się parze, a jako instytucja bezpłatna nie powodowało tworzenia barier dla osób o ograniczonych możliwościach finansowych. Czynnikiem ograniczającym efektywność posiedzeń pojednawczych były niedopracowane regulacje prawne, a także niewłaściwe stosowanie przepisów przez samych sędziów i brak przekonania o możliwości pogodzenia skonfliktowanych małżonków. Ponadto formalna atmosfera wywołana przez otoczenie sali sądowej i oficjalny strój sędziego nie wpływały pozytywnie na przebieg rozmowy, która dotyczyła wyjątkowo delikatnych kwestii relacji małżeńskich. Można byłoby rozważyć także moment prowadzenia posiedzeń pojednawczych. Być może ich skuteczność byłaby większa, gdyby prowadzone były jeszcze przed złożeniem pozwu rozwodowego, który niewątpliwie zaognia konflikt małżonków. Zamiast rozważań na temat zmodyfikowania i ulepszenia funkcjonowania posiedzeń pojednawczych podjęto nietrafną decyzję całkowitego zlikwidowania tej instytucji.

---

<sup>46</sup> W. Siedlecki, *Projekt postępowania cywilnego PRL*, „Państwo i Prawo” 1960, nr 3 s. 457; B. Dobrzański, *Posiedzenie pojednawcze w sprawach o rozwód: obligatoryjne czy fakultatywne*, „Nowe Prawo” 1963, nr 12, s. 1339.

## UWAGI KOŃCOWE

Przedstawiona w niniejszym artykule instytucja *covenant marriage* w prawie amerykańskim, zwłaszcza w zakresie obligatoryjnego poradnictwa małżeńskiego, zarówno przed zawarciem małżeństwa, jak i już w jego trakcie, powinna stanowić pewien asumpt do rozważań na temat zmian legislacyjnych w polskim prawie rozwodowym.

Ustawodawca polski nierzadko sięga do rozwiązań krajów zachodnich. Tendencje liberalizacji prawa rozwodowego i wprowadzanie nowych instytucji (np. mediacji rozwodowych) są w dużej mierze przeniesione z rozwiązań, które zastosowano na Zachodzie. Owszem, warto rozważyć przenieśnięcie nowych rozwiązań, ale z rozsądkiem oraz uwzględnieniem polskiego systemu prawnego i realiów społecznych. Pojawienie się instytucji *covenant marriage* pokazuje, że społeczeństwo amerykańskie, znane ze swojego liberalnego charakteru, zauważyło negatywne skutki zbyt daleko idącego liberalizmu prawa małżeńskiego i rozwodowego. Warto zatem podjąć rozważania na temat zasadności zahamowania tendencji liberalizacji prawa rozwodowego w Polsce i Europie.

## BIBLIOGRAFIA

- Covell S.E., Covell L.K., *Louisiana Legal Advisor*, Gretna 2012.
- Davis R.L., *More Perfect Unions: The American Search for Marital Bliss*, Harvard 2010.
- Dobrzański B., *Posiedzenie pojednawcze w sprawach o rozwód: obligatoryjne czy fakultatywne*, „Nowe Prawo” 1963, nr 12.
- Ehrlich S., *Family Law for Paralegals*, Nowy Jork 2008.
- Fedor M., *A Louisiana's Covenant Marriage: a Law without Bite?*, <http://www.mhawleyllc.com/files/CMFINAL.pdf>.
- Felkey A.J., *Covenant Marriages: Increasing Commitment or just costs?*, marzec 2010, <http://www.montana.edu/econ/seminar/Archive/amandafelkeycovenant%20marriag.pdf>.
- Gualtier S., *Louisiana Civil Code Précis Series*, „Journal of Civil Law Studies” 2012, vol. 5.

- Hawkins A.J., Nock S.L., Wilson J.C., Sanchez L., Wright J.D., *Attitudes About Covenant Marriage and Divorce: Policy Implications From a Three-State Comparison*, „Family Relations” 2002, vol. 51.
- Hershkowitz D.S., Liebert D.R., *The Direction of Divorce Reform in California: From Fault to No-fault... and Back Again?*, Assembly Committee on Judiciary, 6 listopada 1997 r., <http://ajud.assembly.ca.gov/sites/ajud.assembly.ca.gov/files/reports/1197%20divorcereform97.pdf>.
- Hogoboom W.P., *The California Family Law Act of 1970: 21 Months Experience*, „Family Court Review” 1971, vol. 9.
- Nock S.L., Sanchez L.A., Wright J.D., *Covenant Marriage The Movement to reclaim tradition in America*, Rutgers University Press 2008.
- Philips R., *Putting Asunder: A History of Divorce in Western Society*, Cambridge 1988.
- Rigby K., Spaht K.S., *Louisiana's New Divorce Legislation: Background and Commentary*, „Louisiana Law Review” 1993, vol. 5.
- Sawczuk-Skibińska K., *Próby pojednania małżonków podczas procesu o rozwód*, [w:] M. Plucińska (red.), *Rozwiązywanie sytuacji konfliktowych w wymiarze jednostkowym i społecznym*, Poznań 2014.
- Siedlecki W., *Projekt postępowania cywilnego PRL*, „Państwo i Prawo” 1960, nr 3.
- Spaht K.S., *For the Sake of the Children: Recapturing the Meaning of Marriage*, „Notre Dame Law Review” 1998, vol. 73.
- Statsky W.P., *Family Law. The Essential*, Stamford 2014.
- Stojanowska W., *Prawne środki zapobiegania pochopnemu zawieraniu małżeństw*, Zeszyty Prawnicze UKSW 2012, nr 12.3.
- Stojanowska W., Kosek M., *Problematyka rozwodów w świetle wypowiedzi duchownych katolickich uczestniczących w badaniu socjologicznym*, Zeszyty Prawnicze UKSW 2013, nr 13.3.
- Symeonides S.C., *An Introduction to “The Romanist Tradition in Louisiana”: One Day in the Life of Louisiana Law*, „Louisiana Law Review” 1996, vol. 56.
- Wardle L.D., *No-Fault Divorce and the Divorce Conundrum*, „Brigham Young University Law Review” 1991, vol. 79.
- Wardle L.D., Nolan L.C., *Family Law in the USA*, Wolters Kluwer 2011.
- Witte J., Nichols J.A., *Covenant Marriage in Comparative Perspective*, Cambridge 2005.
- Wolfe C., *The Marriage of Your Choice*, „First Things”, luty 1995.